

Michał LIPA

Uniwersytet Jagielloński

michal.lipa@uj.edu.pl

KONSOLIDACJA AUTORYTARYZMU W EGIPCIE PO 2013 ROKU

ABSTRACT **The Consolidation of Authoritarianism in Egypt After 2013**

This study examines the process of authoritarian consolidation in Egypt from 2013 to 2023, analyzing the transformation of the political system under Sisi. Utilizing Juan J. Linz and Alfred Stepan's framework of five arenas of democratic consolidation, the research investigates how these arenas have been reconfigured to strengthen authoritarian control. The analysis reveals systematic changes across all spheres: the rule of law has been undermined through constitutional amendments and restrictive legislation; the state apparatus has been recentralized with the military and security apparatus; civil society has been severely constrained through legal and administrative measures; the political society has been reshaped to marginalize opposition and promote pro-regime parties; and the economic society has witnessed increased military involvement in key sectors. Key findings highlight the regime's use of legal mechanisms to legitimize authoritarian practices, the marginalization of independent political and civil society actors, and the military's expanding role in both politics and the economy. The study concludes that Egypt has evolved into a hybrid regime where democratic institutions exist but are largely subordinated to executive power, with the military playing a central role in maintaining regime stability.

Keywords: Egypt, authoritarianism, democratic backsliding, military rule, Sisi regime, political repression

Słowa kluczowe: Egipt, autorytaryzm, regres demokracji, rządy wojskowe, reżim Sisiego, represje polityczne

WPROWADZENIE

W połowie 2023 r. minęło 10 lat od momentu, kiedy egipskie wojsko – działając pod przywództwem Abd al-Fattaha as-Sisiego (wówczas generała, a następnie marszałka polnego) – dokonało obalenia demokratycznie wybranego prezydenta Muhammada Mursiego, który reprezentował Partię Wolności i Sprawiedliwości, czyli polityczne skrzydło Bractwa Muzułmańskiego¹. Wydarzenie to oznaczało koniec procesu demokracji, trwającej (mimo przeszkód) w latach 2011-2013, czyli od dymisji prezydenta Husniego Mubarak, która była skutkiem wybuchu w Egipcie 25 stycznia 2011 r. Arabskiej Wiosny. Stanowiło ono początek restauracji autorytaryzmu o charakterze hybrydalnym, czyli takim, w którym autorytarnej praktyce sprawowania władzy towarzyszą instrumentalnie wykorzystywane normy i instytucje demokratyczne, tudzież *quasi*-demokratyczne (jak system wielopartyjny czy wybory)².

W kolejnych latach, tj. od momentu objęcia urzędu prezydenta przez Sisiego w 2014 r., postępował proces odwrotny do zapoczątkowanej w 2011 r. demokracji, a mianowicie proces konsolidacji autorytaryzmu, który przeanalizowano przez prymat pięciu „aren konsolidacji demokracji” Juana J. Linza oraz Alfreda Stepana³. Wspomniana rama teoretyczna została wykorzystana niejako „odwrotnie”, czyli do analizy konsolidacji „w drugą stronę”, tj. w kierunku autorytarnym. Wydaje się bowiem, iż wskazane przez owych politologów areny konsolidacji (tj. społeczeństwo obywatelskie, społeczeństwo polityczne, rządy prawa, aparat państwowy, a także społeczeństwo gospodarcze) w równym stopniu mogą być wykorzystywane do badania procesu konsolidacji demokracji, jak i autorytaryzmu, co zostanie przeanalizowane na przykładzie przemian polityczno-ustrojowych w Egipcie w latach 2014-2023, czyli w okresie dwóch pełnych kadencji prezydenta Sisiego.

Celem artykułu jest więc wyjaśnienie zjawiska konsolidacji reżimu autorytarnego w Egipcie w latach 2013-2023 w oparciu o model eksplanacyjny, który pierwotnie służył badaniu konsolidacji demokracji. Pozwoliło to na wyprowadzenie hipotezy stanowiącej, iż analiza mechanizmów konsolidacji demokracji – w ujęciu Linza oraz Stepana – może być wykorzystywana do badania umacniania władzy autorytarnej, o ile procesy instytucjonalne toczące się w ramach pięciu aren konsolidacji podążają w przeciwnym kierunku. Badania przeprowadzono metodą analizy treści z elementami podejścia historyczno-instytucjonalnego, obejmując analizę dokumentów prawnych (konstytucji oraz ustaw), raportów organizacji praw człowieka i mediów – w kontekście działań władz wobec opozycji i instytucji państwowych.

¹ J. Zdanowski, *Bliski Wschód 2011. Bunt czy rewolucja?*, Kraków 2011; *Arabska wiosna w Afryce Północnej. Przyczyny, przebieg, skutki*, red. E. Szczepankiewicz-Rudzka, Kraków 2014; M. Lipa, *Autorytaryzm i liberalizacja gospodarcza w Egipcie*, Warszawa 2016, s. 117-141.

² A. Arshad, *Democratic Backsliding in Post-Mubarak Egypt*, New York, NY 2024; M. Lipa, *Arabska Wiosna i nieudana demokracja w Egipcie w latach 2011-2015*, Kraków 2022, s. 49-74.

³ J. Linz, A. Stepan, *Problems of Democratic Transition and Consolidation: Southern Europe, South America, and Post-Communist Europe*, Baltimore-London 1996, s. 7-15.

TEORETYCZNA PODSTAWA BADANIA KONSOLIDACJI AUTORYTARYZMU

Model aren konsolidacji autorstwa Linza i Stepana to element kompleksowej koncepcji analizy procesów demokratyzacyjnych, która odnosi się do warunków, jakie muszą zostać spełnione, aby system demokratyczny mógł być utrwalony, czyli „skonsolidowany” (aby stał się *the only game in town*). Zakłada on, że demokracja staje się skonsolidowana, gdy w pięciu kluczowych sferach życia społeczno-politycznego (arenach) nastąpi odpowiednia integracja instytucji, norm prawno-ustrojowych oraz zachowań społecznych.

Jedną z takich aren jest sfera społeczeństwa obywatelskiego (*civil society*), czyli taka przestrzeń działalności ludzkiej, w której obywatele swobodnie się organizują, aby wyrażać swoje potrzeby, w związku z czym tworzą i rozwijają stowarzyszenia, organizacje związkowe oraz inne inicjatywy. Społeczeństwo obywatelskie stanowi więc podstawę dla artikulacji różnorodnych interesów, co umożliwia wymianę opinii, budowanie zaufania oraz tworzenie przestrzeni dla pokojowego rozwiązywania konfliktów. Kolejną areną jest społeczeństwo polityczne (*political society*), czyli przestrzeń obejmująca instytucje polityczne, dzięki którym obywatele uczestniczą w wyborach, rywalizują o władzę oraz kształtują polityki publiczne. W tej sferze kluczową rolę odgrywają partie polityczne, parlament oraz pozostałe instytucje demokratyczne, które pochodzą z uczciwie przeprowadzonych wyborów. Trzecia arena to rządy prawa (*rule of law*), czyli taka aranżacja systemu konstytucyjno-prawnego, w którym prawo jest przestrzegane i obowiązuje zarówno rządzących, jak i rządzonych. Fundamentem sprawnie funkcjonującej demokracji są bowiem skuteczna ochrona praw człowieka, poszanowanie praw i wolności jednostek oraz niezawisłość sądów, co sprawia, że działania polityczne są zgodne z konstytucją i innymi aktami prawa stanowionego. Żeby możliwe było sprawne funkcjonowanie państwa demokratycznego, powyższym regułom i instytucjom musi towarzyszyć efektywny aparat państwowy (*state apparatus*), czyli kolejna arena, która obejmuje instytucje państwowe odpowiedzialne za egzekwowanie prawa (zwłaszcza sądy i prokuraturę), siły zbrojne oraz organy bezpieczeństwa wewnętrznego. Skonsolidowana demokracja wymaga, aby te instytucje były neutralne, działały na rzecz dobra publicznego oraz przestrzegały zasad demokratycznych, nie ingerując przy tym w życie polityczne. Ostatnią arenę stanowi obszar, który Linz i Stepan określają jako społeczeństwo gospodarcze (*economic society*), czyli system obejmujący struktury i relacje ekonomiczne w państwie. Skonsolidowana demokracja wymaga istnienia pluralizmu ekonomicznego, który pozwala na swobodny rozwój inicjatyw gospodarczych, a także ograniczenie dominacji jednego aktora tudzież sektora (np. wydobywczego)⁴.

Model aren konsolidacji służył pierwotnie do analizy procesu umacniania demokracji. Jednakowoż te same areny mogą być analizowane w kontekście ich dezintegracji lub transformacji w kierunku autorytarnym. Na poziomie rządów prawa możemy więc obserwować osłabianie niezależności sądownictwa, podporządkowanie systemu

⁴ Tamże, s. 7-15.

prawnego interesom politycznym rządzących, a także wprowadzanie arbitralnych zmian w przepisach, co skutkuje instrumentalnym wykorzystywaniem prawa do legitymizowania represji i innych działań o charakterze antydemokratycznym⁵. W odniesieniu do aparatu państwowego o jego transformacji w kierunku autorytarnym świadczą m.in. koncentracja władzy w rękach wąskiej elity (np. wojskowych) i podporządkowanie instytucji publicznych interesom grup rządzących, jak również nadmierna rozbudowa struktur przemocy (zwłaszcza policji i innych służb). W takiej sytuacji aparat państwowy przestaje pełnić funkcję służby publicznej, a jego działania koncentrują się na zapewnianiu stabilności reżimu, co prowadzi do osłabienia efektywności administracji publicznej oraz – w efekcie – pełnego upolitycznienia aparatu państwowego. W domenie społeczeństwa obywatelskiego transformacja w kierunku autorytarnym przejawia się w ograniczaniu swobód obywatelskich, co oznacza, iż reżimy autorytarne podejmują działania mające na celu eliminację lub kooptację niezależnych organizacji pozarządowych i partii, zwiększając swą kontrolę nad mediami (nie tylko państwowymi), a także stosując represje wobec opozycjonistów. Tymczasem przemiany w obszarze społeczeństwa politycznego obejmują marginalizację partii opozycyjnych, manipulacje wyborcze, eliminację lub ograniczenie realnej konkurencji politycznej i podporządkowanie systemu wyborczego interesom elity rządzącej. Z kolei w odniesieniu do ostatniej areny, a mianowicie społeczeństwa gospodarczego, w warunkach niedemokratycznych będziemy mieć do czynienia z dominacją grup powiązanych z reżimem w systemie gospodarczym, preferencyjnym traktowaniem firm kontrolowanych przez osoby powiązane z elitą władzy i ograniczeniami dla niezależnych podmiotów gospodarczych.

RZĄDY PRAWA – PRZEMIANY KONSTYTUCYJNE I GŁÓWNE REGULACJE ANTYDEMOKRATYCZNE

Przyjęcie w styczniu 2014 r. nowej ustawy zasadniczej (która zastępowała konstytucję z grudnia 2012 r.), jak również serii nowych ustaw w kolejnych latach znacząco wpłynęło na umacnianie się tendencji niedemokratycznych. W odniesieniu do rządów prawa nowa ustawa zasadnicza modyfikowała funkcjonowanie systemu politycznego, nadając głowie państwa szersze uprawnienia wykonawcze i w odniesieniu do procesu legislacyjnego. Jednym z tego przykładów jest art. 146, który przyznał prezydentowi znaczną swobodę w zakresie mianowania premiera i członków gabinetu. Jeśli szef rządu nie uzyska poparcia parlamentu, prezydent może rozwiązać Izbę Reprezentantów, czyli izbę niższą parlamentu (konstytucja początkowo zakładała strukturę unikameralną,

⁵ Mówimy o zasadzie, którą Bruce K. Rutherford określa jako *rule by law*, zamiast *rule of law*. Chodzi o to, że przywódcy państw autorytarnych często instrumentalizują system prawny dla własnych korzyści. Wykorzystują oni konstytucję oraz ustawy w charakterze narzędzi do tworzenia pozorów praworządności, jednocześnie zabezpieczając swoją faktyczną kontrolę nad procesami politycznymi. Mechanizm ten służy do tłumienia opozycji i ograniczania pluralizmu politycznego, przy zachowaniu fasady demokracji. W rezultacie powstaje system, w którym formalne struktury prawne maskują rzeczywiste praktyki autorytarne. Zob. B.K. Rutherford, *Egypt after Mubarak: Liberalism, Islam, and Democracy in the Arab World*, Princeton–Oxford 2008.

niemniej nowelizacja z 2019 r. przywróciła izbę wyższą, którą wyłoniono w 2020 r.)⁶. Skutkiem tego typu zapisów było osłabienie pozycji parlamentu jako niezależnego organu ustawodawczego, czemu towarzyszyła daleko posunięta koncentracja władzy w rękach głowy państwa. Prezydent uzyskał bowiem możliwość rozwiązania izby niższej, np. po przeprowadzeniu w tej sprawie ogólnokrajowego referendum, a także jeśli deputowani odrzucą propozycje rządu lub nie udzielą wotum zaufania dwóm kolejnym gabinetom powołanym przez głowę państwa. Stworzyło to sytuację, w której prezydent mógł wymuszać ustępstwa ze strony deputowanych, co znacząco osłabiło możliwość realizacji zasady trójpodziału władzy, opierającej się na mechanizmach kontroli i równowagi (*check and balances*)⁷.

Kolejnym istotnym uprawnieniem głowy państwa stała się możliwość wydawania dekretów z mocą ustawy. Zgodnie z art. 156 prezydent uzyskał możliwość wydawania dekretów, które mają taką moc, jak akty prawne uchwalone przez parlament – pod warunkiem, że zostaną zatwierdzone przez parlament w ciągu 15 dni od wznowienia jego obrad. Chociaż dekretem prezydenckim nadano tymczasowy charakter, w praktyce mogą one pozostać w mocy przez dłuższy okres, jeśli deputowani nie będą w stanie ich skutecznie zablokować, co łudząco przypomina rozwiązania stosowane przed 2011 r. – w okresie rządów Mubaraka⁸.

Ponadto nowa ustawa zasadnicza wprowadziła (tudzież rozwinęła) zapisy o charakterze ustrojowym, które znacząco zwiększyły kontrolę egipskich sił zbrojnych nad wymiarem sprawiedliwości i ograniczyły przestrzeń dla swobodnej działalności politycznej. Jednym z bardziej kontrowersyjnych przepisów stał się art. 204, który umożliwia sądenie cywilów przed trybunałami wojskowymi w przypadku przestępstw przeciwko armii, obiektom wojskowym, jak również w sytuacjach zagrażających bezpieczeństwu sił zbrojnych. Skalę oddziaływania tejsze reguły uzmysłowimy sobie dopiero wówczas, gdy odniesiemy ją do konkretnych ustaw i dekretów, czyli tych przepisów prawnych, które – choć nie mają charakteru konstytucyjnego – w znaczącym stopniu determinują funkcjonowanie systemu politycznego⁹.

Niedemokratycznym regułom ustrojowym towarzyszyło więc wprowadzenie szeregu nowych aktów prawnych, które wzmocniły proces restauracji, a następnie

⁶ Przywrócenie izby wyższej przedstawiano jako krok w kierunku wzmocnienia demokracji i zwiększenia reprezentacji obywateli w procesie decyzyjnym, choć w istocie Senat działa raczej jako narzędzie władzy wykonawczej, szczególnie głowy państwa. Zob. G.E. El-Din, *Egypt's Constitutional Amendments: The Roles of the Senate*, Ahram Online, 22 IV 2019, [online] <https://english.ahram.org.eg/NewsContent/1/64/330472/Egypt/Politics-/Egypys-constitutional-amendments-The-roles-of-the-.aspx>, 19 IX 2024.

⁷ *Constitution of the Arab Republic of Egypt 2014*, [online] https://www.constituteproject.org/constitution/Egypt_2014.pdf, 19 IX 2024; A. Hamzawy, *Legislating Authoritarianism: Egypt's New Era of Repression*, Carnegie Endowment for International Peace, 16 III 2017, [online] <https://carnegieendowment.org/2017/03/16/legislating-authoritarianism-egypt-s-new-era-of-repression-pub-68285>, 19 IX 2024.

⁸ *Tamże*.

⁹ *Constitution of the Arab Republic of Egypt...; Freedom in the World 2017: Egypt*, Freedom House, 2017, [online] <https://freedomhouse.org/country/egypt/freedom-world/2017>, 20 IX 2024.

konsolidacji reżimu autorytarnego. Działaniom tego typu sprzyja wykorzystywanie narzędzia, jakim jest prawo stanu wyjątkowego¹⁰. Stan wyjątkowy, który ponownie został wprowadzony po obaleniu prezydenta Mursiego, przez lata był regularnie odnawiany i dawał organom państwa szerokie uprawnienia do arbitralnego stosowania nadzwyczajnych środków bezpieczeństwa. Obejmowały one m.in. rozszerzone prawa do aresztowania bez wymogu uzyskania nakazu sądowego, a także ograniczenia dotyczące organizacji zgromadzeń publicznych. Chociaż stan wyjątkowy był oficjalnie uzasadniany potrzebą walki z terroryzmem, organizacje zajmujące się ochroną praw człowieka krytykowały go za wykorzystywanie tych uprawnień do tłumienia opozycji politycznej, represji wobec aktywistów oraz ograniczania wolności obywatelskich¹¹. W 2021 r. prezydent Sisi ogłosił zakończenie obowiązywania stanu wyjątkowego, co wynika po części z faktu, iż inne ustawy realizują jego antyliberalne funkcje¹².

Zestaw pozostałych regulacji, które zostały przyjęte po uchwaleniu nowej konstytucji, służących m.in. ograniczaniu działalności opozycyjnej, otwiera ustawa o ochronie obiektów publicznych (z października 2014 r.), która rozszerzyła definicję obiektów znajdujących się pod kontrolą armii, włączając do niej elementy infrastruktury publicznej, takie jak drogi, mosty, elektrownie i budynki użyteczności publicznej (należy przy tym pamiętać, że przedsiębiorstwa wojskowe są często zaangażowane w budowę obiektów infrastruktury cywilnej)¹³. W rezultacie osoby cywilne oskarżone o działania wymierzone przeciwko takim obiektom mogą być sądzone przed trybunałami wojskowymi, co w praktyce pozwala na traktowanie przestępstw przeciwko mieniu jako zagrożenia dla bezpieczeństwa narodowego. Kolejną istotną zmianą w tym kontekście była nowelizacja kodeksu karnego wojskowego, również z 2014 r., która jeszcze bardziej poszerzyła katalog przestępstw, za które osoby cywilne mogą być sądzone przed trybunałami wojskowymi. Nowelizacja obejmowała takie przestępstwa, jak ataki na infrastrukturę uznawaną za krytyczną z punktu widzenia bezpieczeństwa narodowego, co otworzyło drogę do sądenia przed sądami wojskowymi osób uczestniczących w protestach blokujących drogi lub zakłócających funkcjonowanie obiektów strategicznych¹⁴.

¹⁰ Prawo stanu wyjątkowego regulowała m.in. ustawa z 1958 r., która była wielokrotnie modyfikowana i dawała władzom szerokie uprawnienia do podejmowania działań z ominięciem ograniczeń konstytucyjnych. Zob. S. Reza, *Endless Emergency: The Case of Egypt*, „New Criminal Law Review” 2007, vol. 10, nr 4, s. 532-553; *Return to a Permanent State of Emergency. A Briefing Paper*, June 2018, International Commission of Jurists, 2018, [online] <https://www.icj.org/wp-content/uploads/2018/09/Egypt-Return-to-State-of-Emergency-Advocacy-Analysis-brief-2018-ENG.pdf>, 20 IX 2024.

¹¹ *Return to a Permanent State...*

¹² *Egypt: Ending State of Emergency a Start, But Insufficient. Little Impact on Civil Liberties without Changing Abusive Laws*, Human Rights Watch, 26 X 2021, [online] <https://www.hrw.org/news/2021/10/26/egypt-ending-state-emergency-start-insufficient>, 20 IX 2024.

¹³ Szerzej na ten temat zob.: Y. Sayigh, *Owners of the Republic: An Anatomy of Egypt's Military Economy*, Washington, DC 2019.

¹⁴ *Egypt: Unprecedented Expansion of Military Courts. Decree Broadens Jurisdiction Over Civilians*, Human Rights Watch, 17 XI 2014, [online] <https://www.hrw.org/news/2014/11/17/egypt-unprecedented-expansion-military-courts>, 20 IX 2024.

Z kolei przyjęta w 2015 r. ustawa antyterrorystyczna wprowadziła szeroką definicję terroryzmu, która obejmuje nie tylko akty przemocy, lecz również działania mogące zakłócać funkcjonowanie instytucji publicznych, tj. organizowanie protestów czy blokowanie dróg. Taka definicja umożliwia kierowanie spraw związanych z oskarżeniami o terroryzm do sądów wojskowych, co w praktyce pozwala na ściganie osób cywilnych na podstawie przepisów prawa wojskowego, o czym była mowa wcześniej. Od momentu wprowadzenia tej ustawy odnotowano liczne przypadki jej wykorzystywania do ścigania osób zaangażowanych w pokojową działalność polityczną (aczkolwiek władze argumentowały to koniecznością ochrony państwa przed destabilizacją)¹⁵. Organizacje zajmujące się ochroną praw człowieka udokumentowały przypadki aresztowań i procesów sądowych przeciwko aktywistom oraz dziennikarzom w związku z organizowaniem pokojowych demonstracji czy publikowaniem treści krytycznych wobec władz państwowych na portalach społecznościowych¹⁶.

Chociaż konstytucja formalnie gwarantuje wolność wypowiedzi i prasy, w praktyce egipskie władze stosują liczne przepisy i środki, które skutecznie ograniczają te prawa. Przepisy te pozwalają na kontrolę mediów oraz tłumienie krytyki władz, co ma poważne konsekwencje dla przestrzegania praw człowieka i wolności obywatelskich w kraju. Nowa ustawa o mediach, przyjęta w 2018 r., przyznała władzom państwowym szerokie uprawnienia zarówno w zakresie kontrolowania treści publikowanych przez media tradycyjne, jak również cenzurowania stron internetowych. Na jej podstawie władze mogą zamykać redakcje, blokować strony internetowe i nakładać kary na dziennikarzy za publikowanie treści arbitralnie uznanych za zagrażające bezpieczeństwu¹⁷. Nowym regulacjom medialnym towarzyszyła ustawa o bezpieczeństwie cybernetycznym z 2018 r., która znacząco zwiększyła kontrolę nad Internetem, umożliwiając organom państwowym monitorowanie, blokowanie, a nawet penalizowanie za publikowanie treści uznanych za zagrażające bezpieczeństwu narodowemu i moralności publicznej. Zgodnie z nowymi przepisami dostawcy usług internetowych zostali zobowiązani do współpracy z państwem w zakresie cenzurowania określonych treści, a także udostępniania danych o użytkownikach. W praktyce oznacza to, że przedsiębiorstwa świadczące usługi internetowe muszą dostarczać informacje o aktywności użytkowników i blokować dostęp do stron uznanych przez rząd za niepożądane. Ustawa ta wielokrotnie była

¹⁵ Dominowała narracja walki z terroryzmem, który faktycznie stał się problemem Egiptu po 2010 r., co groziło daleko posuniętą destabilizacją, a nawet dysfunkcyjnością struktur państwowych, co nie jest rzadkim zjawiskiem na kontynencie afrykańskim. Szerzej na temat państw dysfunkcyjnych w Afryce zob. R. Kłosowicz, *Konteksty dysfunkcyjności państw Afryki Subsaharyjskiej*, Kraków 2018.

¹⁶ *Egypt's President to Sign Draconian Counterterrorism Law Today*, Amnesty International, 17 VIII 2015, [online] <https://www.amnesty.org/en/latest/news/2015/08/egypt-s-president-to-sign-draconian-counterterrorism-law-today/>, 20 IX 2024; *Egypt: Counterterrorism Law Erodes Basic Rights. Broad 'Terrorist Acts' List May Criminalize Civil Disobedience*, Human Rights Watch, 19 VIII 2015, [online] <https://www.hrw.org/news/2015/08/19/egypt-counterterrorism-law-erodes-basic-rights>, 20 IX 2024.

¹⁷ *Egypt: New Media Law Aims to Silence Independent Online Media*, Reporters Without Borders (RSF), [online] <https://rsf.org/en/egypt-new-media-law-aims-silence-independent-online-media-rsf-says>, 21 IX 2024.

wykorzystywana do systematycznego blokowania stron internetowych krytycznych wobec władz państwowych¹⁸.

Znowelizowanie egipskiej ustawy zasadniczej w 2019 r. wzmocniło trend w kierunku autorytarnym. Jednym z głównych celów tejże nowelizacji było dalsze zwiększenie władzy prezydenta i wojska, co w efekcie prowadziło do pełnej centralizacji władzy w rękach Sisiego¹⁹. Jednym z najbardziej kontrowersyjnych zapisów było wydłużenie kadencji prezydenckiej z czterech do sześciu lat, co umożliwiło prezydentowi Sisiemu pozostanie na stanowisku do 2024 r. Ponadto nowelizacja pozwoliła Sisiemu ubiegać się o jeszcze jedną (trzecią) kadencję, co sprawia, iż może urzędować do 2030 r. (w rzeczywistości wybory odbyły się pod koniec 2023 r.; wygrał je urzędujący prezydent)²⁰. Posunięcie to było szeroko krytykowane jako naruszenie demokratycznych standardów, ponieważ ograniczyło możliwość regularnej zmiany władzy i osłabiło transparentność procesu wyborczego, który już wcześniej spotykał się z zarzutami o brak uczciwości. Nowelizacja zwiększyła ponadto kontrolę prezydenta nad sądownictwem – otrzymał on bowiem prawo do mianowania przewodniczących najważniejszych sądów, w tym Najwyższego Sądu Konstytucyjnego, a także prokuratora generalnego²¹.

APARAT PAŃSTWOWY – ROLA ARMII, SŁUŻB BEZPIECZEŃSTWA WEWNĘTRZNEGO I SĄDOWNICTWA

Analizując przekształcenia w ramach kolejnej areny, tj. aparatu państwowego, należy skoncentrować się na politycznej roli sił zbrojnych, służb bezpieczeństwa wewnętrznego i sądownictwa. W przeciwieństwie do rządów Mubaraka, gdzie dominowała jedna partia polityczna (Partia Narodowo-Demokratyczna), Sisi oparł swą władzę bezpośrednio na instytucjach państwowych – armii, policji oraz sądach. Wojsko, które ma odgrywać kluczową rolę w utrzymaniu stabilności reżimu Sisiego, zostało jeszcze bardziej wzmocnione (choć wcześniej też cieszyło się silną pozycją). Także sądownictwo służy legitymizowaniu polityki rządu i prezydenta, wydając orzeczenia zgodne z interesem rządzących, natomiast zadaniem policji i pozostałych służb bezpieczeństwa

¹⁸ *Freedom on the Net 2020: Egypt*, Freedom House, [online] <https://freedomhouse.org/country/egypt/freedom-net/2020>, 20 IX 2024.

¹⁹ C.W. Dunne, *Egypt's New Constitutional Amendments: Moving Toward Totalitarianism*, Arab Center Washington DC, 30 IV 2019, [online] <https://arabcenterdc.org/resource/egypts-new-constitutional-amendments-moving-toward-totalitarianism/>, 23 IX 2024.

²⁰ Sisi zdobył ok. 90% głosów, co wielu komentatorów uznało za wynik mało wiarygodny. Jego główni konkurenci byli mało znani szerszej opinii publicznej, a niektórzy potencjalni kandydaci opozycji zostali wykluczeni z udziału w wyborach lub sami się wycofali. Frekwencja wyborcza była stosunkowo wysoka, co władze przedstawiały jako dowód poparcia społecznego, jednak krytycy zwracali uwagę na doniesienia o presji wywieranej na obywateli, aby wzięli udział w głosowaniu. Zob. *Freedom in the World 2024: Egypt*, Freedom House, [online] <https://freedomhouse.org/country/egypt/freedom-world/2024>, 23 IX 2024.

²¹ C.W. Dunne, *Egypt's New Constitutional...*

wewnętrznego jest walka z opozycją i tłumienie niepokoїв społecznych. Sisi nie oparł więc swojej władzy na strukturach partyjnych, lecz bezpośrednio na aparacie państwowym, co umożliwia mu bardziej spersonalizowaną formę sprawowania władzy²². Należy przy tym pamiętać, że konstytucja z 2014 r. przyznała armii status strażnika państwa, co dodatkowo zwiększyło jej wpływ na życie polityczne i sprawiło, że elity wojskowe uzyskały jeszcze większą możliwość przejmowania kontroli nad sprawami związanymi z bezpieczeństwem wewnętrznym. Nie dziwi więc fakt, iż w Egipcie odnotowano znaczny wzrost przypadków, w których osoby cywilne były sądzone przed trybunałami wojskowymi, co wskazuje na coraz częstsze wykorzystywanie wojskowego pionu wymiaru sprawiedliwości do realizacji celów politycznych. Zgodnie z doniesieniami takich organizacji, takich jak Cairo Institute for Human Rights Studies, tysiące cywilów było sądzonych przed sądami wojskowymi po 2013 r. Udokumentowano przy tym szereg sytuacji określanych jako naruszenie prawa do sprawiedliwego procesu. W kwestii procesów o charakterze antyterrorystycznym trybunały wojskowe wspierały sądy specjalne związane z obowiązywaniem stanu wyjątkowego. Co istotne, ustawa antyterrorystyczna umożliwiła przetrzymywanie zatrzymanych do czterech tygodni, co miało – według krytyków – ułatwić tzw. wymuszone zaginięcia. Z kolei zgodnie z ustawą o podmiotach terrorystycznych (również z 2015 r.) sądy mogły umieszczać osoby indywidualne i organizacje na listach terrorystycznych bez konieczności udowodnienia popełnienia przestępstwa. Cairo Institute for Human Rights Studies podaje, że w latach 2015-2022 ponad 4,5 tys. egipskich obywateli, w tym aktywistów politycznych oraz obrońców praw człowieka, znalazło się na tych listach²³.

Służby bezpieczeństwa wewnętrznego odgrywały kluczową rolę w systematycznym tłumieniu wszelkiej opozycji politycznej. Działania te obejmują masowe aresztowania, często przeprowadzane bez nakazów sądowych, a także stosowanie wymuszonych zaginięć, gdzie zatrzymani są przetrzymywani w tajnych miejscach odosobnienia bez kontaktu z rodziną, znajomymi czy prawnikami. Według raportu organizacji Amnesty International z 2016 r. służby bezpieczeństwa były odpowiedzialne za setki przymusowych zaginięć każdego roku, przy czym ofiary często były przetrzymywane w tajemnicy przez długie miesiące²⁴. Według raportu opublikowanego przez organizację Committee for Justice, w pierwszej połowie 2023 r. w Egipcie odnotowano ponad 3,5 tys. naruszeń praw człowieka wobec osób zatrzymanych. Odnotowano przy tym 174 wymuszone zaginięcia oraz 36 przypadków tortur i zgonów²⁵.

²² H. Darwisheh, *Egypt under Sisi: From an Authoritarian Dominant-Party System to Strongman Politics*, „Middle East Review” 2019, vol. 6, s. 57-74.

²³ *Egypt's Worst Decade for Human Rights*, Cairo Institute for Human Rights Studies, 24 VII 2023, [online] <https://cihrs.org/egypts-worst-decade-for-human-rights/?lang=en>, 24 IX 2024.

²⁴ *Egypt: 'Officially, You Do Not Exist' – Disappeared and Tortured in the Name of Counter-Terrorism*, Amnesty International, 12 VI 2016, [online] <https://www.amnesty.org/en/documents/mde12/4368/2016/en/>, 25 IX 2024.

²⁵ *Egypt Committed 3,537 Human Rights Violations Against Detainees in 2023, Says CFJ*, Committee for Justice, 21 III 2024, [online] <https://www.cfjustice.org/egypt-committed-3537-human-rights-violations-against-detainees-in-2023-says-cfj/>, 24 IX 2024.

Niektóre raporty dokumentują również konkretne przypadki śmierci zatrzymanych w wyniku tortur i zaniedbania medycznego, jak miało to miejsce w przypadku aktywisty Ajmana Hadhuda, który zmarł wiosną 2022 r., po tym jak został porwany, a bliscy nie wiedzieli, co się z nim dzieje. Hadhud był egipskim ekonomistą oraz działaczem politycznym, znanym z krytyki rządu. Na początku lutego 2022 r. rodzina straciła z nim kontakt, natomiast w kwietniu 2022 r. poinformowano o jego śmierci w szpitalu psychiatrycznym. Innym głośnym przykładem brutalności służb bezpieczeństwa wewnętrznego była sprawa Giulio Regeniego, który został porwany oraz zamordowany na początku 2016 r. Był on włoskim doktorantem (Uniwersytetu w Cambridge), który prowadził badania nad ruchami związkowymi w Egipcie. Jego śmierć wywołała międzynarodowe oburzenie oraz długotrwałe dyplomatyczne napięcia między Kairem a Rzymem. Włoskie instytucje śledcze wskazywały na zaangażowanie egipskich służb bezpieczeństwa wewnętrznego w porwanie oraz zabójstwo Regeniego, jednak egipskie władze nigdy nie dostarczyły satysfakcjonujących wyjaśnień w tej sprawie²⁶.

Pod rządami Sisiego sądy (różnego typu) były często wykorzystywane do zwalczania przeciwników politycznych, czego przykładem były masowe procesy, w których oskarżeni nie mieli dostępu do rzetelnej obrony. Jednym z najbardziej kontrowersyjnych przypadków był proces z 2014 r. w mieście Minya, gdzie w ciągu kilku dni na śmierć skazano kilkuset członków Bractwa Muzułmańskiego (większość tych wyroków zamieniono potem na łżejsze kary). Masowe procesy wpisywały się w szerszą strategię zastraszania społeczeństwa oraz tłumienia działalności opozycyjnej, zarówno pośród umiarkowanych islamistów²⁷, jak również aktywistów świeckich, którzy także doświadczali represji (choć nie można im było zarzucić wspierania organizacji terrorystycznych). Egipski system sądowniczy odegrał też ważną rolę w tłumieniu wolności prasy. W 2015 r. trzech dziennikarzy konglomeratu medialnego Al-Jazeera zostało skazanych na kary więzienia za rzekome rozpowszechnianie fałszywych informacji. Wyrok ten spotkał się z międzynarodową krytyką, a organizacje zajmujące się ochroną praw człowieka wskazywały na to, że był on próbą uciszenia krytycznych wobec reżimu mediów²⁸.

²⁶ *Egypt: Investigate the Suspicious Death in Custody of Economist Ayman Hadhud Following His Enforced Disappearance*, Amnesty International, 14 IV 2022, [online] <https://www.amnesty.org/en/latest/news/2022/04/egypt-investigate-the-suspicious-death-in-custody-of-economist-ayman-hudhud-following-his-enforced-disappearance/>, 25 IX 2024; B.L. Nadeau, *Did Egyptian Secret Agents Torture and Kill Cambridge PhD Student Giulio Regeni, or Was He Set Up?*, The Daily Beast, 30 XI 2018, [online] <https://www.thedailybeast.com/did-egyptian-secret-agents-torture-and-kill-cambridge-phd-student-giulio-regeni-or-was-he-set-up-by-academic>, 25 IX 2024.

²⁷ Warto to podkreślić, gdyż bardziej tradycjonalistycznie nastawieni islamieści (salafici związani z Partią Światła) nie doświadczali aż takich represji, co po części można wyjaśnić instrumentalnym wykorzystaniem ich przez reżim do walki z Braciami Muzułmanami, którzy byli traktowani jako największe zagrożenie dla rządów armii i Sisiego. Zob. K. Pędziwiatr, *Przemiany islamizmów w Egipcie i Tunezji w cieniu Arabskiej Wiosny*, Kraków 2019; R. Tonta, K. Pędziwiatr, *Salafici w Egipcie i Tunezji w obliczu Arabskiej Wiosny*, „Krakowskie Studia Międzynarodowe” 2014, nr 3, s. 51-71.

²⁸ *Egypt's 'Decade of Shame': Unrelenting Assault on Human Rights since Rabaa Massacre*, Amnesty International, 14 VIII 2023, [online] <https://www.amnesty.org/en/documents/mde12/7094/2023/en/>, 26 IX 2024.

SPOŁECZEŃSTWO OBYWATELSKIE – OGRANICZANIE ORGANIZACJI POZARZĄDOWYCH I WOLNOŚCI SŁOWA

Od chwili obalenia Mursiego, który później zmarł w trakcie procesu, Egipt doświadczał intensyfikacji represji wobec wszelkiej maści opozycjonistów, a w szczególności działaczy Bractwa Muzułmańskiego, które zostało uznane za organizację terrorystyczną. Tyśiące członków tej organizacji zostało aresztowanych, a wielu z nich oskarżono o terroryzm oraz spiskowanie przeciwko państwu. W procesach, które budziły poważne kontrowersje co do ich uczciwości, wielu umiarkowanych islamistów skazano na kary śmierci lub długotrwałe pozbawienie wolności²⁹. Działania rządu obejmowały nie tylko represje fizyczne, lecz również finansowe i materialne, a samo Bractwo zostało zdelegalizowane jako organizacja³⁰.

Kolejnym istotnym ciosem w polityczny pluralizm było wprowadzenie w 2017 r. ustawy o organizacjach pozarządowych (znowelizowanej w 2019 r.), która wprowadziła ostrzejsze regulacje dotyczące rejestracji, finansowania oraz samego funkcjonowania organizacji pozarządowych. Nowe przepisy znacząco zwiększyły uprawnienia rządu w zakresie nadzoru nad działalnością tych organizacji, umożliwiając m.in. ich rozwiązanie, jeśli zostaną uznane za działające w sposób sprzeczny z interesem narodowym. Te z nich, które w znacznej mierze opierały się na zagranicznych funduszach, zostały w szczególności dotknięte nowymi przepisami, ponieważ otrzymywanie środków finansowych z zagranicy w wielu sytuacjach może zostać uznane za nielegalne. Organizacje tego typu muszą bowiem uzyskać zgodę władz państwowych na otrzymanie pieniędzy z zagranicy, przy czym wszelkie transakcje tego typu są ściśle monitorowane, a rząd ma prawo odrzucić lub zablokować takie finansowanie³¹.

Wspomniane regulacje stały się narzędziem walki reżimu z sektorem społeczeństwa obywatelskiego. Jednym z tego przykładów jest sprawa *Arab Network for Human Rights Information*. Po kilkunastu latach działalności na rzecz monitorowania oraz dokumentowania naruszeń praw człowieka w Egipcie oraz regionie Bliskiego Wschodu, na początku 2022 r. organizacja ogłosiła zakończenie działalności. Jej decyzja była wynikiem

²⁹ W przypadku pierwszego procesu, w którym skazano ponad 500 osób na śmierć, tylko kilkadziesiąt wyroków zostało utrzymanych przez sąd po apelacjach, a reszta została zmieniona na kary więzienia lub uniewinnienia. Co do drugiego procesu, w którym wydano ponad 600 wyroków śmierci, większość z nich także została anulowana i zamieniona na inne kary w wyniku apelacji. Zob. *World Day Against the Death Penalty: 11 Rights Groups Call for a Moratorium on the Death Penalty in Egypt*, Egyptian Initiative for Personal Rights, 10 X 2016, [online] <https://eipr.org/en/press/2016/10/world-day-against-death-penalty-11-rights-groups-call-moratorium-death-penalty-egypt>, 26 IX 2024.

³⁰ *Egypt's 'Decade of Shame'...; 'We Do Unreasonable Things Here': Torture and National Security in al-Sisi's Egypt*, Human Rights Watch, 5 IX 2017, [online] <https://www.hrw.org/report/2017/09/06/we-do-unreasonable-things-here/torture-and-national-security-al-sisis-egypt>, 26 IX 2024.

³¹ *Civic Freedom Monitor: Egypt*, International Center for Not-for-Profit Law (ICNL), [online] <https://www.icnl.org/resources/civic-freedom-monitor/egypt>, 20 IX 2024.

narastających trudności i presji ze strony władz, które uniemożliwiały organizacji kontynuowanie misji³².

W ostatnich latach egipskie władze systematycznie wykorzystywały wspomniane wcześniej narzędzia legislacyjne do kontrolowania przepływu informacji w Internecie oraz ograniczania wolności słowa. Regulacje dotyczące mediów, o których była mowa we wcześniejszej części artykułu, umożliwiły blokowanie stron internetowych pod pretekstem zagrożenia bezpieczeństwa narodowego. Od wiosny 2017 r. zablokowano w ten sposób co najmniej 600 stron internetowych, w tym witryny niezależnych mediów, takich jak Mada Masr, jak również organizacji zajmujących się ochroną prawami człowieka³³.

Ponadto władze Egiptu wykorzystały pandemię COVID-19 do wprowadzenia dalszych restrykcji, co sprawiło, że dziennikarze, lekarze oraz blogerzy, którzy krytykowali zarządzanie pandemią, byli oskarżani o rozpowszechnianie fałszywych informacji, co miałyby godzić w bezpieczeństwo państwa. Z kolei w 2022 r., w trakcie przygotowań do konferencji klimatycznej COP27 (odbywającej się w Szarm el-Szejk), władze ponownie nasiliły represje wobec dziennikarzy oraz – tym razem – aktywistów ekologicznych (nie tylko egipskich), niektórych oskarżając o przynależność do organizacji terrorystycznych³⁴.

SPOŁECZEŃSTWO POLITYCZNE – PODPORZĄDKOWANIE SYSTEMU PARTYJNO-WYBORCZEGO

Po obaleniu prezydenta Mubaraka system partyjny Egiptu przeszedł istotną transformację. Choć liczba ugrupowań wzrosła do ponad 80 w 2013 r., co mogło sugerować większy pluralizm polityczny, w istocie doprowadziło to do daleko posuniętej fragmentacji opozycji. Umożliwiło to byłym członkom Narodowej Partii-Demokratycznej powrót do polityki w roli liderów i członków nowych formacji – nie tak silnych i wpływowych, jak wcześniejsze ugrupowanie Mubaraka, ale lojalnych wobec Sisiego. Największe straty poniosło nie tylko Bractwo Muzułmańskie oraz jego ugrupowanie

³² *Egypt: Prominent Rights Group Forced to Close. Immediately Repeal Associations Law*, Human Rights Watch, 12 I 2022, [online] <https://www.hrw.org/news/2022/01/12/egypt-prominent-rights-group-forced-close>, 26 IX 2024.

³³ *Egypt: Dozens of News Sites Blocked as Digital Censorship Ramped Up*, Amnesty International, 14 VI 2017, [online] <https://www.amnesty.org.au/egypt-dozens-news-sites-blocked-digital-censorship-ramped/>, 26 IX 2024; *Human Rights Organizations Call on Egypt's Government to End Internet Censorship and Website Blocking*, Access Now, 26 I 2023, [online] <https://www.accessnow.org/press-release/human-rights-organizations-call-on-egypts-government-to-end-internet-censorship-and-website-blocking>, 26 IX 2024.

³⁴ *Egypt: No End to Escalating Repression. Authorities Punish Critics, Close Civic Space with Impunity*, Human Rights Watch, 13 I 2021, [online] <https://www.hrw.org/news/2021/01/13/egypt-no-end-escalating-repression>, 26 IX 2024; *Egypt: Arrests, Curbs on Protests as COP27 Nears. Unlawful Surveillance Cameras, Restrictions on Participation*, Human Rights Watch, 6 XI 2022, [online] <https://www.hrw.org/news/2022/11/06/egypt-arrests-curbs-protests-cop27-nears>, 26 IX 2024.

(Partia Wolności i Sprawiedliwości), które zostało zdelegalizowane, lecz również świec-ki (liberalno-lewicowy) Ruch 6 Kwietnia (ruch społeczny odpowiedzialny za wybuch rewolucji 25 stycznia)³⁵, który także objęto zakazem działalności (jego liderzy niejednokrotnie byli poddawani represjom politycznym). Władze przejęły ponadto kontrolę nad wewnętrznymi strukturami istniejących partii politycznych, eliminując wszelkie przejawy niezależności oraz ograniczając ich zdolność do funkcjonowania poza państwowym nadzorem, co było możliwe dzięki aktywności służb wywiadowczych. W odróżnieniu od Mubaraka, który opierał swą władzę na dominującej partii hegemonicznej, Sisi zdecydował się na bezpośrednią kontrolę nad kluczowymi instytucjami państwowymi, takimi jak: siły zbrojne, sądownictwo oraz służby bezpieczeństwa wewnętrznego, o czym była mowa wcześniej. Równocześnie dążył do stworzenia kontrolowanej przez służby bezpieczeństwa większości parlamentarnej, wspieranej przez „partyjnych” i „niezależnych” lojalistów³⁶.

Po objęciu władzy przez Sisiego zainicjowano więc działania służące ograniczaniu pluralizmu politycznego i uczciwej konkurencji na poziomie wyborczym. Narzędziem były nie tylko aresztowania liderów opozycji oraz ich zwolenników, ale także bardziej wyrafinowane działania, tj. niekorzystne dla opozycji zmiany w systemie wyborczym. Wprowadzone regulacje z jednej strony i represje wobec opozycji z drugiej, w tym wspomniane modyfikacje ordynacji wyborczej, ograniczyły m.in. możliwości funkcjonowania partii politycznych, choć ich całkowicie nie wyeliminowały, ażeby zachować pozory pluralizmu. W odpowiedzi na te działania wiele partii opozycyjnych wycofało się z aktywnej działalności politycznej, a ich wpływ na arenę wyborczą i dyskurs polityczny został znacząco ograniczony. Inne skorzystały z zabiegów kooptacyjnych ze strony ośrodka władzy, co sprawiło, że prezydenta zaczęła wspierać szeroka koalicja proreżimowych ugrupowań, z których z czasem zaczęła wyłaniać się partia najsilniejsza, ale nie tak rozbudowana jak Partia Narodowo-Demokratyczna. W efekcie system partyjno-wyborczy został zdominowany przez ugrupowania wspierające Sisiego, co podważyło legitymację wyborów i mocno ograniczyło realną konkurencję polityczną³⁷.

Aby uzyskać taki rezultat, wprowadzono nowe przepisy, które znacząco ograniczyły działalność partii politycznych, ponieważ utrudniały im finansowanie kampanii wyborczych, a także rejestrację nowych ugrupowań. Partie musiały odtąd spełniać restrykcyjne wymagania administracyjne, ażeby uzyskać niezbędne zgody od stosownych organów państwowych. Zmiany te faworyzowały kandydatów wspieranych przez Sisiego, którzy mieli dostęp do zasobów finansowych i mediów proreżimowych. Te, które pozbawiono tych zasobów, miały ograniczone szanse na zdobycie mandatów, a wysokie opłaty rejestracyjne dodatkowo utrudniały start mniejszym partiom. Z biegiem czasu struktura systemu partyjno-wyborczego została całkowicie zmieniona na korzyść

³⁵ Szerzej na temat zob. N. Ketchley, *Egypt in a Time of Revolution: Contentious Politics and the Arab Spring*, Cambridge 2017.

³⁶ H. Darwisheh, *Egypt under Sisi...*

³⁷ Tamże; V. Resta, *The Effect of Electoral Autocracy in Egypt's Failed Transition: A Party Politics Perspective*, „Italian Political Science Review / Rivista Italiana di Scienza Politica” 2019, vol. 49, nr 2, s. 157-173.

ugrupowań popierających reżim. Nowo utworzone partie były często związane z armią i służbami bezpieczeństwa wewnętrznego (przeważnie personalnie), a jednym z głównych beneficjentów tych zmian było ugrupowanie o nazwie Przyszłość Narodu, które szybko zdobyło przewagę parlamentarną³⁸.

Wyniki kolejnych wyborów parlamentarnych odzwierciedliły konsolidację władzy w rękach Sisiego i postępującą marginalizację opozycji politycznej. Na przykład w wyborach parlamentarnych z 2015 r. partie opozycyjne zostały zmarginalizowane, a większość miejsc w parlamencie zdobyły ugrupowania wspierające reżim. Kluczową rolę w tych wyborach odegrała koalicja Z Miłości dla Egiptu, kierowana przez byłego oficera wywiadu. Składała się ona z ugrupowań popierających Sisiego, tj. Partia Wolnych Egipcjan, która była założona przez miliardera oraz potentata medialnego kojarzonego z rodziną Mubaraków – Nadżiba Sawirisa³⁹. Jednak w późniejszym czasie ugrupowanie kierowane przez Sawirisa straciło przychylność rządzących, a on sam pożegnał się ze stanowiskiem przewodniczącego. Przyczyną były obawy związane z jej potencjalną niezależnością i krytyką polityki państwa. Wynikało to z faktu, iż ugrupowanie założone przez tego koptyjskiego biznesmena miało znaczne zasoby finansowe i organizacyjne, ażeby w przyszłości zagrozić pozycji prezydenta, podczas gdy Sisi – dążący do pełnej kontroli nad systemem politycznym Egiptu – nie tolerował ugrupowań, które mogłyby stanowić zagrożenie dla jego władzy.

Częścią koalicji było również nowe ugrupowanie – wspomniana partia Przyszłość Narodu, które w późniejszym czasie stanie się główną partią proreżimową, choć w wyborach z 2015 r. jeszcze nie była partią dominującą. Oprócz członków wspomnianej koalicji, znaczną liczbę miejsc w parlamencie zdobyli też kandydaci niezależni, którzy po wyborach deklarowali wsparcie dla polityki rządu i prezydenta. W rezultacie nowy parlament (wówczas jeszcze tylko izba niższa) nie stanowił przeciwwagi dla egzekutywy, tylko wzmacniał jej autorytarne tendencje, aprobując szereg restrykcyjnych ustaw⁴⁰.

Tymczasem wskutek wyborów parlamentarnych z 2020 r. formacja Przyszłość Narodu wzmocniła swoją pozycję, zdobywając aż 316 mandatów (w 596-osobowym parlamencie). Pozostałe mandaty przypadły m.in. innemu proreżimowemu ugrupowaniu, tj. Partii Ludowo-Republikańskiej, która zdobyła 50 mandatów w Izbie Reprezentantów⁴¹. Z kolei kandydaci niezależni zapewnili sobie 93 miejsca, a kolejnych 28

³⁸ K. Dawoud, *Egypt's Parties Face Marginalization Once Again*, Sada, 14 VII 2015, [online] <https://carnegieendowment.org/sada/2015/07/egypts-parties-face-marginalization-once-again?lang=en>, 27 IX 2024.

³⁹ M. Abdel Azim, *For the Love of Egypt: 6 Things to Know About Egypt's Next Majority Party*, Egyptian Streets, 21 X 2015, [online] <https://egyptianstreets.com/2015/10/21/for-the-love-of-egypt-6-things-to-know-about-egypts-next-majority-party/>, 3 X 2024.

⁴⁰ M. Dunne, A. Hamzawy, *Egypt's Secular Political Parties: A Struggle for Identity and Independence*, Carnegie Endowment for International Peace, 31 III 2017, [online] <https://carnegieendowment.org/2017/03/31/egypt-s-secular-political-parties-struggle-for-identity-and-independence-pub-68482>, 3 X 2024.

⁴¹ Uważa się, że ugrupowanie to jest powiązane z instytucją Głównego Zarządu Wywiadu, podczas gdy Przyszłość Narodu ma związki z Agencją Bezpieczeństwa Narodowego. Sugerowałoby to, że obydwa proreżimowe ugrupowania są narzędziem egipskich służb bezpieczeństwa wewnętrznego i służą

mandatów zostało przydzielonych bezpośrednio przez prezydenta. Wyborom towarzyszyły liczne utrudnienia względem działaczy opozycyjnych, a niezależni kandydaci, którzy startowali bez partyjnej afiliacji, zwykle deklarowali lojalność wobec władz państwowych. Sprawilo to, że parlament stał się jeszcze bardziej podporządkowany władzy wykonawczej – z Sisim na czele. O tym, że Egipcjanie nie postrzegali tych wyborów jako konkurencyjnych, świadczy bardzo niska frekwencja, która nie przekroczyła 30% – pomimo licznych zabiegów ze strony władz, aby ją podnieść⁴².

Jednym z kluczowych czynników wpływających na dominację tych ugrupowań, szczególnie Przyszłości Narodu, była ich przewaga finansowa oraz wsparcie ze strony mediów, które faworyzowały kandydatów proreżimowych, marginalizując opozycję i ograniczając dostęp do informacji o innych ugrupowaniach. Widoczną tendencją było również przekształcanie się Przyszłości Narodu w partię hegemoniczną na wzór wcześniejszej Partii Narodowo-Demokratycznej. Krytycy twierdzą, iż ugrupowanie współpracuje blisko z służbami bezpieczeństwa wewnętrznego. Według doniesień medialnych egipskie służby mogły być zaangażowane w tworzenie list wyborczych oraz późniejsze „przydzielanie” mandatów, co przypomina praktyki z czasów Mubaraka. W efekcie mamy do czynienia z takim kształtem systemu partyjno-wyborczego, w którym dominują ugrupowania blisko związane z rządem oraz służbami, a opozycja jest ściśle kontrolowana. W efekcie pluralizm oraz możliwość demokratycznej rywalizacji są silnie ograniczone, gdyż parlament służy legitymizacji działań prezydenta, a nie niezależnej kontroli władzy wykonawczej⁴³.

SPOŁECZEŃSTWO GOSPODARCZE – CENTRALIZACJA I MILITARYZACJA SYSTEMU EKONOMICZNEGO

Wkrótce po objęciu najwyższego urzędu w państwie Sisi zainicjował szereg reform gospodarczych, mających na celu stabilizację ekonomiczną i modernizację kraju. Świadczy to o tym, iż poważnie potraktował trudną sytuację, z jaką od dawna zmagał się Egipt⁴⁴ i która była jedną z przyczyn wybuchu społecznego powstania w styczniu 2011 r. Działania te obejmowały zarówno reformy strukturalne, jak i realizację wielkoskalowych

zapewnieniu stabilności reżimu autorytarnego. Szerzej na ten temat w raporcie arabskiego think tanku (z siedzibą w Stanach Zjednoczonych) o nazwie The Tahrir Institute for Middle East Policy (autorstwa Ahmeda Morsiego): A. Morsy, *Egypt's Elections and Parliament: Old Habits Never Die*, The Tahrir Institute for Middle East Policy (TIMEP), 26 III 2021, [online] <https://timep.org/2021/03/26/egypts-elections-and-parliament-old-habits-never-die/>, 3 X 2024.

⁴² *Pro-Sisi Party Wins Majority in Egypt's Parliamentary Polls*, Egypt Independent, 15 XII 2020, [online] <https://www.egyptindependent.com/pro-sisi-party-wins-majority-in-egypts-parliamentary-polls/>, 3 X 2024.

⁴³ A. Morsy, *Egypt's Elections...*

⁴⁴ Szerzej na temat problemów gospodarczych nie tylko w Egipcie, ale także w regionie Bliskiego Wschodu i Afryki Północnej – w kontekście Arabskiej Wiosny zob. R.J. Heydarian, *How Capitalism Failed the Arab World: The Economic Roots and Precarious Future of the Middle East Uprisings*, London–New York, NY 2014.

projektów infrastrukturalnych, takich jak rozbudowa Kanału Sueskiego czy budowa nowej stolicy administracyjnej⁴⁵. Choć inicjatywy te miały na celu rozwiązanie problemów gospodarczych oraz przyciągnięcie zagranicznych inwestycji, służyły również konsolidacji autorytarnej władzy poprzez wzmocnienie wizerunku prezydenta jako reformatora i modernizatora. Targany poważnymi kłopotami ekonomicznymi Egipt zawarł w 2016 r. porozumienie z Międzynarodowym Funduszem Walutowym (nie jedynie tego typu) w sprawie wdrożenia reform mających na celu zmniejszenie deficytu budżetowego i poprawę stabilności makroekonomicznej (umowa obejmowała pożyczkę w wysokości 12 mld USD). Kluczowe działania zakładały m.in. uwolnienie funta egipskiego, a także podwyżki stóp procentowych oraz wprowadzenie podatku VAT. Uwolnienie kursu egipskiej waluty doprowadziło do jej znacznej deprecjacji, co spowodowało gwałtowny wzrost cen towarów importowanych i znaczny wzrost stopy inflacji – do ok. 30% w 2017 r. Kolejnym krokiem była redukcja subsydiów na paliwo i energię elektryczną, mająca na celu zmniejszenie obciążeń budżetu państwa, która przyczyniła się do dalszego wzrostu kosztów życia⁴⁶.

Pandemia COVID-19 oraz wojna w Ukrainie również negatywnie wpłynęły na sytuację ekonomiczną kraju. W 2020 r. dochody z turystyki, która jest jednym z kluczowych sektorów gospodarki, znacząco spadły. Kryzys z tym związany skutkował wzrostem bezrobocia, nie mówiąc o ogólnym pogorszeniu warunków pracy. W odpowiedzi na kryzys rząd egipski wprowadził szereg działań mających na celu złagodzenie skutków pandemii, które obejmowały programy wsparcia dla firm i pomoc finansową dla najbardziej dotkniętych grup społecznych. Nie zmienia to faktu, że pandemia wywołała poważne trudności, zmuszając władze do zaciągania dodatkowych pożyczek i zwiększenia wydatków budżetowych⁴⁷. Z kolei wojna w Ukrainie dodatkowo obciążyła egipską gospodarkę, prowadząc do gwałtownego wzrostu cen produktów spożywczych i problemów z bezpieczeństwem żywnościowym. W czerwcu 2023 r. inflacja osiągnęła ponad 35%, co wynikało głównie ze wzrostu cen żywności oraz wysokich kosztów towarów importowanych. Jako jeden z największych na świecie importerów pszenicy Egipt silnie odczuł skutki zakłóceń w dostawach zbóż z Ukrainy i Rosji, będących kluczowymi dostawcami tego zboża. Problemy z zaopatrzeniem zmusiły egipskie władze do ponownego zwrócenia się do Międzynarodowego Funduszu Walutowego o pożyczkę, aby uniknąć kryzysu fiskalnego wynikającego z rosnących kosztów importu, na które nałożyła się rekordowo niska wartość egipskiej waluty względem dolara⁴⁸.

⁴⁵ Szerzej na ten temat zob. S. Taweel, *Report – Al-Sisi's Bubble in the Desert: The Political Economy of Egypt's New Administrative Capital*, Middle East Institute, 7 VI 2023, [online] <https://mideastdc.org/publication/report-egypt-new-administrative-capital/>, 4 X 2024.

⁴⁶ *Egypt's Successive Economic Crises: The IMF's Impact, Arab Reform Initiative*, red. S. Hussein, April 2024, [online] <https://s3.eu-central-1.amazonaws.com/storage.arab-reform.net/ari/2024/04/12155206/2024-04-EN-Egypt's-Successive-Economic-Crises-The-IMF's-Impact.pdf>, 4 X 2024.

⁴⁷ *Egypt Economic Monitor. Strengthening Resilience through Fiscal & Education Sector Reforms. December 2022*, World Bank, 2022, [online], <https://documents1.worldbank.org/curated/en/099621012192231309/pdf/IDU0c5d5a70a0938f043180b4d900cb9cfae8278.pdf>, 3 X 2024.

⁴⁸ *Tamże*.

W tych okolicznościach przedsiębiorstwa pośrednio lub bezpośrednio powiązane z armią⁴⁹ wyrosły na głównych beneficjentów zamówień publicznych, co wynika z faktu, iż wojskowe podmioty gospodarcze działają w kluczowych sektorach, tj. w budownictwie, przemyśle rolno-spożywczym czy telekomunikacji. Uprzywilejowana pozycja egipskich przedsiębiorstw wojskowych, korzystających z licznych zwolnień podatkowych oraz taniej siły roboczej, w konsekwencji prowadzi do nierównej konkurencji, co ogranicza rozwój prywatnych przedsiębiorstw i hamuje innowacyjność. Podmioty te mają bowiem możliwość realizacji zamówień publicznych bez przetargów, a także kontrolują znaczną część rynku budowlanego oraz produkcji żywności, co dodatkowo zniechęca inwestorów. Dominacja sił zbrojnych w gospodarce, brak przejrzystości w działalności firm wojskowych oraz marginalizacja sektora prywatnego sprawiają, że struktura władzy staje się jeszcze bardziej scentralizowana i trudniejsza do podważenia przez jakiekolwiek cywilne mechanizmy nadzoru lub kontrolę demokratyczną. Z jednej strony silna pozycja armii w gospodarce sprawia, iż staje się ona kluczowym sojusznikiem prezydenta Sisiego w realizacji jego autorytarnych ambicji. Z drugiej strony siły zbrojne, a konkretnie ich elity, zyskują coraz większą kontrolę nad kluczowymi sektorami egipskiej gospodarki (choć ich dotychczasowa przewaga i tak była znaczna), w związku z czym zależy im na stabilności reżimu, który zabezpiecza ich przywileje⁵⁰.

PODSUMOWANIE

Z przeprowadzonej analizy wynika, że model zaproponowany przez Linza i Stepana, pierwotnie opracowany w celu badania procesów konsolidacji demokracji, może zostać zaadaptowany do analizy zjawisk odwrotnych, tj. konsolidacji reżimu autorytarnego, co zostało zbadane na przykładzie Egiptu. Proces konsolidacji autorytaryzmu w Egipcie po 2013 r. objął bowiem kluczowe aspekty życia politycznego, społecznego oraz gospodarczego, co pokrywa się z takimi arenami konsolidacji, jak rządy prawa, aparat państwowy, społeczeństwo obywatelskie, społeczeństwo polityczne i społeczeństwo gospodarcze.

W sferze rządów prawa zmiany konstytucyjne oraz legislacyjne wzmocniły kontrolę prezydenta nad systemem politycznym, podporządkowując instytucje państwowe interesom władzy wykonawczej, jednocześnie zapewniając głowie państwa dominującą pozycję wobec kluczowych instytucji państwa, które stały się narzędziem reżimu. Przemiany w odniesieniu do areny aparatu państwowego objęły dalszy wzrost roli sił

⁴⁹ Szerzej temat ekonomicznej roli egipskiej armii zob. Z. Abul-Magd, *Militarizing the Nation: The Army, Business, and Revolution in Egypt*, New York, NY 2017; Ł. Fryderek i in., *Siły zbrojne państw Afryki Północnej. Stan obecny i perspektywy*, Warszawa 2019, s. 100-103.

⁵⁰ M. Gadallah, N. Mamdouh, *The Socioeconomic Impact of the Russia-Ukraine Crisis on Vulnerable Families and Children in Egypt: Mitigating Food Security and Nutrition Concerns*, UNICEF, 2022, [online] <https://www.unicef.org/egypt/media/10766/file/The%20Socioeconomic%20Impact%20of%20the%20Russia-Ukraine%20Crisis%20on%20Vulnerable%20Families%20and%20Children%20in%20Egypt.pdf>, 4 X 2024.

zbrojnych jako głównego gwaranta stabilności reżimu. Armia i służby bezpieczeństwa wewnętrznego skupiły się na ograniczaniu wszelkiej aktywności opozycyjnej, a sądy wojskowe stały się narzędziem represji politycznej. Utrzymanie władzy oparto na instytucjach państwowych, co pozwoliło na pełną centralizację i personalizację władzy. W odniesieniu do areny społeczeństwa obywatelskiego przestrzeń dla niezależnej działalności organizacji pozarządowych i mediów została znacząco ograniczona poprzez restrykcyjne ustawy oraz działania represyjne. Nowe regulacje umożliwiły władzom kontrolowanie finansowania tych organizacji i blokowanie krytycznych wobec reżimu stron internetowych. W efekcie organizacje „niesubordinowane” zostały zmarginalizowane lub wręcz zmuszone do zakończenia działalności. Tymczasem w ramach areny społeczeństwa politycznego transformacja systemu partyjno-wyborczego w duchu autorytarnym doprowadziła do marginalizacji środowisk i ugrupowań opozycyjnych. Dominacja prorządowych formacji, takich jak partia Przyszłość Narodu, sprawiła, że parlament stał się narzędziem legitymizującym działania egzekutywy. Z kolei w odniesieniu do areny społeczeństwa gospodarczego odnotowano militaryzację kluczowych sektorów egipskiej gospodarki. Przedsiębiorstwa powiązane z armią stały się głównymi beneficjentami zamówień publicznych, monopolizując do pewnego stopnia rynek oraz osłabiając sektor prywatny.

Podsumowując, proces konsolidacji autorytaryzmu w Egipcie po 2013 r. ukazuje, jak określone mechanizmy i instytucje, tworzące pięć aren konsolidacji (demokracji) mogą być przekształcone w mechanizmy służące umacnianiu władzy niedemokratycznej. W wyniku tych przemian Egipt ewoluował w kierunku reżimu autorytarnego o charakterze hybrydalnym (o daleko posuniętym stopniu autokratyzacji życia politycznego – nawet w porównaniu z reżimem Mubarak), w którym formalne struktury demokratyczne istnieją, lecz ich rzeczywista rola została podporządkowana interesom władzy wykonawczej – z prezydentem na czele.

BIBLIOGRAFIA

- Abdel Azim M., *For the Love of Egypt: 6 Things to Know About Egypt's Next Majority Party*, Egyptian Streets, 21 X 2015, [online] <https://egyptianstreets.com/2015/10/21/for-the-love-of-egypt-6-things-to-know-about-egypts-next-majority-party>.
- Abul-Magd Z., *Militarizing the Nation: The Army, Business, and Revolution in Egypt*, New York, NY 2017, <https://doi.org/10.7312/abul17062>.
- Arabska wiosna w Afryce Północnej. Przyczyny, przebieg, skutki*, red. E. Szczepankiewicz-Rudzka, Kraków 2014.
- Arshad A., *Democratic Backsliding in Post-Mubarak Egypt*, New York, NY 2024, <https://doi.org/10.4324/9781003491217>.
- Civic Freedom Monitor: Egypt*, International Center for Not-for-Profit Law (ICNL), [online] <https://www.icnl.org/resources/civic-freedom-monitor/egypt>.
- Constitution of the Arab Republic of Egypt 2014*, [online] https://www.constituteproject.org/constitution/Egypt_2014.pdf.

- Darwish H., *Egypt under Sisi: From an Authoritarian Dominant-Party System to Strongman Politics*, „Middle East Review” 2019, vol. 6, https://doi.org/10.24765/merev.Vol.6_E-Art02.
- Dawoud K., *Egypt's Parties Face Marginalization Once Again*, Sada, 14 VII 2015, [online] <https://carnegieendowment.org/sada/2015/07/egypts-parties-face-marginalization-once-again?lang=en>.
- Dunne C.W., *Egypt's New Constitutional Amendments: Moving Toward Totalitarianism*, Arab Center Washington DC, 30 IV 2019, [online] <https://arabcenterdc.org/resource/egypts-new-constitutional-amendments-moving-toward-totalitarianism/>.
- Dunne M., Hamzawy A., *Egypt's Secular Political Parties: A Struggle for Identity and Independence*, Carnegie Endowment for International Peace, 31 III 2017, [online] <https://carnegieendowment.org/2017/03/31/egypt-s-secular-political-parties-struggle-for-identity-and-independence-pub-68482>.
- Egypt: Arrests, Curbs on Protests as COP27 Nears. Unlawful Surveillance Cameras, Restrictions on Participation*, Human Rights Watch, 6 XI 2022, [online] <https://www.hrw.org/news/2022/11/06/egypt-arrests-curbs-protests-cop27-nears>.
- Egypt Committed 3,537 Human Rights Violations Against Detainees in 2023, Says CFJ*, Committee for Justice, 21 III 2024, [online] <https://www.cfjustice.org/egypt-committed-3537-human-rights-violations-against-detainees-in-2023-says-cfj/>.
- Egypt: Counterterrorism Law Erodes Basic Rights. Broad 'Terrorist Acts' List May Criminalize Civil Disobedience*, Human Rights Watch, 19 VIII 2015, [online] <https://www.hrw.org/news/2015/08/19/egypt-counterterrorism-law-erodes-basic-rights>.
- Egypt's 'Decade of Shame': Unrelenting Assault on Human Rights since Rabaa Massacre*, Amnesty International, 14 VIII 2023, [online] <https://www.amnesty.org/en/documents/mde12/7094/2023/en/>.
- Egypt: Dozens of News Sites Blocked as Digital Censorship Ramped Up*, Amnesty International, 14 VI 2017, [online] <https://www.amnesty.org.au/egypt-dozens-news-sites-blocked-digital-censorship-ramped/>.
- Egypt Economic Monitor. Strengthening Resilience through Fiscal & Education Sector Reforms. December 2022*, World Bank, 2022, [online] <https://documents1.worldbank.org/curated/en/099621012192231309/pdf/IDU0c5d5a70a0938f043180b4d900cb9cfae8278.pdf>.
- Egypt: Ending State of Emergency a Start, But Insufficient. Little Impact on Civil Liberties without Changing Abusive Laws*, Human Rights Watch, 26 X 2021, [online] <https://www.hrw.org/news/2021/10/26/egypt-ending-state-emergency-start-insufficient>.
- Egypt: Investigate the Suspicious Death in Custody of Economist Ayman Hadhud Following His Enforced Disappearance*, Amnesty International, 14 IV 2022, [online] <https://www.amnesty.org/en/latest/news/2022/04/egypt-investigate-the-suspicious-death-in-custody-of-economist-ayman-hudhud-following-his-enforced-disappearance/>.
- Egypt: New Media Law Aims to Silence Independent Online Media*, Reporters Without Borders (RSF), [online] <https://rsf.org/en/egypt-new-media-law-aims-silence-independent-online-media-rsf-says>.
- Egypt: No End to Escalating Repression. Authorities Punish Critics, Close Civic Space with Impunity*, Human Rights Watch, 13 I 2021, [online] <https://www.hrw.org/news/2021/01/13/egypt-no-end-escalating-repression>.

- Egypt: 'Officially, You Do Not Exist' – Disappeared and Tortured in the Name of Counter-Terrorism*, Amnesty International, 12 VI 2016, [online] <https://www.amnesty.org/en/documents/mde12/4368/2016/en/>.
- Egypt's President to Sign Draconian Counterterrorism Law Today*, Amnesty International, 17 VIII 2015, [online] <https://www.amnesty.org/en/latest/news/2015/08/egypt-s-president-to-sign-draconian-counterterrorism-law-today/>.
- Egypt: Prominent Rights Group Forced to Close. Immediately Repeal Associations Law*, Human Rights Watch, 12 I 2022, [online] <https://www.hrw.org/news/2022/01/12/egypt-prominent-rights-group-forced-close>.
- Egypt's Successive Economic Crises: The IMF's Impact, Arab Reform Initiative*, red. S. Hussein, April 2024, [online] <https://s3.eu-central-1.amazonaws.com/storage.arab-reform.net/ari/2024/04/12155206/2024-04-EN-Egypt's-Successive-Economic-Crises-The-IMF's-Impact.pdf>.
- Egypt: Unprecedented Expansion of Military Courts. Decree Broadens Jurisdiction Over Civilians*, Human Rights Watch, 17 XI 2014, [online] <https://www.hrw.org/news/2014/11/17/egypt-unprecedented-expansion-military-courts>.
- Egypt's Worst Decade for Human Rights*, Cairo Institute for Human Rights Studies, 24 VII 2023, [online] <https://cihrs.org/egypts-worst-decade-for-human-rights/?lang=en>.
- El-Din G.E., *Egypt's Constitutional Amendments: The Roles of the Senate*, Ahram Online, 22 IV 2019, [online] <https://english.ahram.org.eg/NewsContent/1/64/330472/Egypt/Politics-/Egyptys-constitutional-amendments-The-roles-of-the-.aspx>.
- Freedom in the World 2017: Egypt*, Freedom House, [online] <https://freedomhouse.org/country/egypt/freedom-world/2017>.
- Freedom in the World 2024: Egypt*, Freedom House, [online] <https://freedomhouse.org/country/egypt/freedom-world/2024>.
- Freedom on the Net 2020: Egypt*, Freedom House, [online] <https://freedomhouse.org/country/egypt/freedom-net/2020>.
- Fryderek Ł. i in., *Siły zbrojne państw Afryki Północnej. Stan obecny i perspektywy*, Warszawa 2019.
- Gadallah M., Mamdouh N., *The Socioeconomic Impact of the Russia-Ukraine Crisis on Vulnerable Families and Children in Egypt: Mitigating Food Security and Nutrition Concerns*, UNICEF, 2022, [online] <https://www.unicef.org/egypt/media/10766/file/The%20Socioeconomic%20Impact%20of%20the%20Russia-Ukraine%20Crisis%20on%20Vulnerable%20Families%20and%20Children%20in%20Egypt.pdf>.
- Hamzawy A., *Legislating Authoritarianism: Egypt's New Era of Repression*, Carnegie Endowment for International Peace, 16 III 2017, [online] <https://carnegieendowment.org/2017/03/16/legislating-authoritarianism-egypt-s-new-era-of-repression-pub-68285>.
- Heydarian R.J., *How Capitalism Failed the Arab World: The Economic Roots and Precarious Future of the Middle East Uprisings*, London–New York, NY 2014, <https://doi.org/10.5040/9781350220638>.
- Human Rights Organizations Call on Egypt's Government to End Internet Censorship and Website Blocking*, Access Now, 26 I 2023, [online] <https://www.accessnow.org/press-release/human-rights-organizations-call-on-egypts-government-to-end-internet-censorship-and-website-blocking>.

- Ketchley N., *Egypt in a Time of Revolution: Contentious Politics and the Arab Spring*, Cambridge 2017, <https://doi.org/10.1017/9781316882702>.
- Kłosowicz R., *Konteksty dysfunkcyjności państw Afryki Subsaharyjskiej*, Kraków 2018.
- Linz J., Stepan A., *Problems of Democratic Transition and Consolidation: Southern Europe, South America, and Post-Communist Europe*, Baltimore–London 1996.
- Lipa M., *Arabska Wiosna i nieudana demokratyzacja w Egipcie w latach 2011–2015*, Kraków 2022, <https://doi.org/10.4467/K7333.168/21.21.17341>.
- Lipa M., *Autorytaryzm i liberalizacja gospodarcza w Egipcie*, Warszawa 2016.
- Morsy A., *Egypt's Elections and Parliament: Old Habits Never Die*, The Tahrir Institute for Middle East Policy (TIMEP), 26 III 2021, [online] <https://timep.org/2021/03/26/egypts-elections-and-parliament-old-habits-never-die/>.
- Nadeau B.L., *Did Egyptian Secret Agents Torture and Kill Cambridge PhD Student Giulio Regeni, or Was He Set Up?*, The Daily Beast, 30 XI 2018, [online] <https://www.thedailybeast.com/did-egyptian-secret-agents-torture-and-kill-cambridge-phd-student-giulio-regeni-or-was-he-set-up-by-academic>.
- Pędziwiatr K., *Przemiany islamizmów w Egipcie i Tunezji w cieniu Arabskiej Wiosny*, Kraków 2019.
- Pro-Sisi Party Wins Majority in Egypt's Parliamentary Polls*, Egypt Independent, 15 XII 2020, [online] <https://www.egyptindependent.com/pro-sisi-party-wins-majority-in-egypts-parliamentary-polls/>.
- Resta V., *The Effect of Electoral Autocracy in Egypt's Failed Transition: A Party Politics Perspective*, „Italian Political Science Review / Rivista Italiana di Scienza Politica” 2019, vol. 49, nr 2, <https://doi.org/10.1017/ipo.2019.6>.
- Return to a Permanent State of Emergency. A Briefing Paper. June 2018*, International Commission of Jurists, 2018, [online] <https://www.icj.org/wp-content/uploads/2018/09/Egypt-Return-to-State-of-Emergency-Advocacy-Analysis-brief-2018-ENG.pdf>.
- Reza S., *Endless Emergency: The Case of Egypt*, „New Criminal Law Review” 2007, vol. 10, nr 4, <https://doi.org/10.1525/nclr.2007.10.4.532>.
- Rutherford B.K., *Egypt after Mubarak: Liberalism, Islam, and Democracy in the Arab World*, Princeton–Oxford 2008.
- Sayigh Y., *Owners of the Republic: An Anatomy of Egypt's Military Economy*, Washington, DC 2019.
- Taweel S., *Report – Al-Sisi's Bubble in the Desert: The Political Economy of Egypt's New Administrative Capital*, Middle East Institute, 7 VI 2023, [online] <https://mideastdc.org/publication/report-egypt-new-administrative-capital/>.
- Tonta R., Pędziwiatr K., *Salafici w Egipcie i Tunezji w obliczu Arabskiej Wiosny*, „Krakowskie Studia Międzynarodowe” 2014, nr 3.
- 'We Do Unreasonable Things Here': Torture and National Security in al-Sisi's Egypt*, Human Rights Watch, 5 IX 2017, [online] <https://www.hrw.org/report/2017/09/06/we-do-unreasonable-things-here/torture-and-national-security-al-sisis-egypt>.
- World Day Against the Death Penalty: 11 Rights Groups Call for a Moratorium on the Death Penalty in Egypt*, Egyptian Initiative for Personal Rights, 10 X 2016, [online] <https://eipr.org/en/press/2016/10/world-day-against-death-penalty-11-rights-groups-call-moratorium-death-penalty-egypt>.
- Zdanowski J., *Bliski Wschód 2011. Bunt czy rewolucja?*, Kraków 2011.

Michał LIPA – doktor nauk społecznych w zakresie nauki o polityce; adiunkt w Instytucie Bliskiego i Dalekiego Wschodu Uniwersytetu Jagiellońskiego. Specjalizuje się w badaniach nad procesami politycznymi w regionie arabskiego Bliskiego Wschodu i Afryki Północnej, zarówno w wymiarze wewnętrznym, jak i międzynarodowym. Uczestnik badań terenowych w Egipcie, Tunezji i Algierii; wykładał gościnnie w Ankarze i w Kairze. Zajmuje się badaniem egipskiego systemu politycznego oraz analizą polityki zagranicznej Egiptu.